

Наталія Бірук,
асистент кафедри педагогіки, професійної освіти
та управління освітніми закладами,
Житомирський державний університет імені Івана Франка,
ORCID: 0000-0003-3013-2015
shcherbakova_n@ukr.net

ДИНАМІКА СФОРМОВАНОСТІ ДІЯЛЬНІСНОГО КОМПОНЕНТУ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЦЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ПЕДАГОГА-ДОСЛІДНИКА

У статті представлено результати оцінки діяльнісного критерію розробленої автором моделі, що полягала у з'ясуванні рівня значущості здійснення науково-дослідницької діяльності у середовищі науково-педагогічної школи на формування та розвиток низки умінь. Досліджуваним категоріям педагогів-дослідників необхідно було оцінити рівень сформованості того чи іншого уміння, набутий під час навчання у закладі вищої освіти, порівняно з рівнем, який сформувався у них протягом час певного часу роботи над науковим дослідженням. Оцінка формувалася Респонденти на основі самоаналізу оцінювали набуті уміння, зокрема: підбирати психолого-педагогічну літературу відповідно до теми дослідження; формулювати мету та завдання дослідницької діяльності на різних етапах експерименту (констатувальному, формувальному, контрольному) та розробляти програми цих етапів; відбирати методи дослідження й розробляти діагностичні методики (тести, анкети тощо); оцінювати адекватність змісту цілям дослідницької програми та проводити аналіз результатів експерименту; комунікувати з об'єктами дослідження; представляти науковій спільноті результати досліджень у формі статей, докладів, тез, презентацій тощо; виокремлювати проблему дослідження в реальній ситуації та проєктувати програму її вивчення. Крім того, у статті наведено визначення понять, переважно авторських, якими оперує дослідниця у статті: педагог-дослідник, розвиток особистості, професійний розвиток особистості, професійно-творчий розвиток особистості педагога-дослідника та науково-дослідницька компетентність педагога-дослідника.

Ключові слова: *розвиток особистості, професійний розвиток, професійно-творчий розвиток, науково-дослідницька компетентність, педагог-дослідник.*

Наталія Бірук. Динамика сформированности деятельностного компонента научно-исследовательской компетентности педагога-исследователя

В статье представлены результаты оценки деятельностного критерия разработанной автором модели, которая заключалась в выяснении уровня значимости осуществления научно-исследовательской деятельности в среде научно-педагогической школы на формирование ряда умений. Исследуемым категориям педагогов-исследователей необходимо было оценить уровень сформированности того или иного умения, имеющийся во время обучения в заведении высшего образования, по сравнению с уровнем, который они приобрели через некоторое время работы над научным исследованием. Оценка формировалась на основе самоанализа респондентами уровня овладения умениями, в частности: подбирать психолого-педагогическую литературу в соответствии с темой исследования; формулировать цели и задачи исследовательской деятельности на разных этапах эксперимента (констатирующего, формирующего, контрольного) и разрабатывать программы этих этапов; подбирать методы исследования и разрабатывать диагности-

ческие методики (тесты, анкеты и т.д.); оценивать адекватность содержания целям исследовательской программы и проводить анализ результатов эксперимента; взаимодействовать с объектами исследования; представлять научному сообществу результаты исследований в форме статей, докладов, тезисов, презентаций и т.д.; выделять проблему исследования в реальной ситуации и проектировать программу ее изучения. Кроме того, в статье приведены определения понятий, преимущественно авторских, которыми оперирует исследователь в статье: педагог-исследователь, развитие личности, профессионально-творческое развитие личности педагога-исследователя и научно-исследовательская компетентность педагога-исследователя.

Ключевые слова: развитие личности, профессиональное развитие, профессионально-творческое развитие, научно-исследовательская компетентность, педагог-исследователь, среда научно-педагогической школы.

Nataliia Biruk. Dynamics of formation of the activity component of the research competence of the teacher-researcher

The article presents the results of the evaluation of the activity criterion developed by the author of the model, which was to determine the level of importance of research activities in the scientific and pedagogical school for the formation and development of a number of skills. The studied categories of teachers-researchers had to assess the level of formation of a skill available during their studies in a higher education institution in comparison with the level they acquired after some time working on research. The assessment was formed on the basis of self-analysis of respondents' acquisition of skills, in particular: to select psychological and pedagogical literature in accordance with the research topic; to formulate the purpose and tasks of research activity at various stages of experiment (ascertaining, formative, control) and to develop programs of these stages; select research methods and develop diagnostic methods (tests, questionnaires, etc.); assess the adequacy of the content to the objectives of the research program and analyze the results of the experiment; communicate with research objects; to present to the scientific community the results of research in the form of: articles, reports, abstracts, presentations, etc.; identify the problem of research in a real situation and design a program for its study. In addition, the article defines the concepts, mainly author, used by the researcher in the article: teacher-researcher, personality development, professional development of personality, professional and creative development of personality of teacher-researcher and research competence of teacher-researcher.

Key words: *personality development, professional development, professional and creative development, research competence, teacher-researcher, environment of scientific and pedagogical school.*

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими і практичними завданнями. Розвиток сучасного суспільства супроводжується постійним оновленням і поглибленням вимог та норм до кваліфікованих фахівців всіх галузей. Не є винятком і система освіти. Правильно організована професійна діяльність, система стимулювання та мотивації, можливість підвищення кваліфікації розкриває потенційні можливості фахівців, сприяє всебічному розвитку їх особистості та досягненню високого рівня майстерності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання розвитку особистості є предметом досліджень науковців протягом декількох століть. На сьогодні проблеми розвитку та формування особистості ґрунтовно досліджено психологами І. Бехом, С. Максименком, В. Петровським, В. Рибалкою, В. Семиченко, педагогами Є. Барбіною, В. Безпалько, О. Вознюком, О. Дубасенюк, І. Зязюном, А. Капською, Н. Кузьміною, Н. Ничкало; особистісно-професійного розвитку і саморозвитку – Б. Ананьєвим, А. Вербицьким, Л. Виготським, Е. Зеєром, В. Зінченко, О. Леоньєвим, К. Роджерсом, М. Скаткіним.

Професійно-творчий розвиток майбутнього фахівця став предметом досліджень Л. Аврамчука, Б. Гершунського, О. Гуменюка, Н. Журавської, Т. Іщенко, В. Красильникової, П. Лузана, В. Огнев'юка, П. Олійника, В. Свистун та інших. Над питаннями професійно-особистісного становлення майбутніх педагогів працюють В. Андрущенко, О. Антонова, Г. Васянович, Р. Гуревич, В. Каплінський, В. Кремень, Л. Мітіна, Л. Пуховська, В. Радул та багато інших дослідників.

Проте, лишається малодослідженим питання професійно-творчого розвитку фахівців педагогічної галузі залежно від середовища, в якому вони працюють.

Метою нашої статті є аналіз показників діяльнісного компоненту моделі професійно-творчого розвитку особистості педагога-дослідника.

Виклад основного матеріалу з обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Проаналізовані наукові джерела та результати власних спостережень дозволяють стверджувати, що у процесі науково-дослідницької діяльності в певному освітньому середовищі в особистості педагога-дослідника відбуваються зміни, що характеризують його розвиток, зокрема, особистісний, професійний та творчий.

Окреслимо основні категорії, якими оперуватимемо у дослідженні:

педагог-дослідник – це духовно зрілий, креативний, компетентний фахівець з вищою педагогічною освітою, здатний до самоосвіти та саморозвитку, який здійснює одночасно педагогічну та науково-дослідницьку діяльність, при цьому педагогічна є основою для проведення дослідницької;

розвиток особистості – процес кількісних та якісних змін, які відбуваються в організмі, психіці, інтелектуальній та духовній сферах людини під впливом зовнішніх (природне і соціальне середовище, виховання, колективна діяльність, спілкування) і внутрішніх (анатомо-фізіологічні передумови, особиста активність, що реалізується у діяльності), керованих (виховання і самовиховання) та некерованих (об'єктивний, стихійний вплив середовища) факторів [3, с. 81];

професійний розвиток особистості – неперервний процес, який ґрунтується на концептуальних ідеях неперервності, відкритості, партисипативності, випереджувального розвитку та спрямований на задоволення суспільних, корпоративних та індивідуальних освітніх потреб фахівців і передбачає набуття працівниками нових компетенцій, знань, умінь і навичок через професійне навчання, підвищення кваліфікації та кар'єрне зростання, що сприяє загальному, інтелектуальному та професійному розвитку, розширює ерудицію й підвищує конкурентоспроможність на ринку праці [1, с. 54];

професійно-творчий розвиток особистості педагога-дослідника визначаємо як спеціально організований процес вдосконалення його професійно-творчих якостей у ході здійснення науково-дослідницької діяльності.

Л. Кліх у дисертаційній роботі окреслює, що показниками професійного розвитку є: системний характер мислення, інноваційність, готовність до сприйняття та реалізації сучасних технологій, знання комп'ютерної техніки й інформаційних технологій, володіння іноземними мовами, здатність до управлінської діяльності, вирішення проблемних ситуацій, міжособистісного й управлінського спілкування, особистої творчої спрямованості, забезпечення умов розвитку свого творчого потенціалу та потенціалу колективу [2, с. 229]. На сьогодні стрімкі темпи соціально-економічних, політичних, технологічних зрушень актуалізують необхідність сформованості певних навичок пошуку та обробки інформації, роботи зі знаннями, індивідуальної і групової рефлексії та ін.

Як нами було з'ясовано в ході впровадження даних дисертаційного дослідження, результатом успішно здійснюваної педагогом-дослідником науково-дослідницької діяльності

є професійно-творчий розвиток його особистості та зростання рівня дослідницької компетентності.

Під науково-дослідницькою компетентністю педагога-дослідника розуміємо інтегровану властивість особистості застосовувати набуті у процесі відповідної діяльності знання, уміння, навички та способи діяльності для вирішення як стандартних, так і нестандартних педагогічних ситуацій та здійснення творчої педагогічної діяльності. Здійснювану діяльність ми розглядаємо в царині науково-педагогічної школи.

Крім того, на основі емпіричних даних було побудовано модель професійно-творчого розвитку особистості педагога-дослідника в середовищі науково-педагогічної школи. Оцінка результативності впровадження моделі здійснювалася відповідно до таких критеріїв: мотиваційно-ціннісного, інформаційного, діяльнісного та особистісно-творчого.

Зупинимось більш детально на результатах оцінки діяльнісного критерію за однією із проведених методик. Респондентам (магістрантам та аспірантам педагогічних спеціальностей, кандидатам та докторам педагогічних наук) було запропоновано опитувальник із зазначенням переліку умінь, яких вони набувають у процесі здійснення науково-дослідницької діяльності в освітньому середовищі в поєднанні з середовищем науково-педагогічної школи. Крім того, нами було проведено онлайн-інтерв'ювання респондентів, чиї відповіді потребували додаткових уточнень.

Опитуванням було охоплено 24 доктори та 57 кандидатів педагогічних наук, 138 аспірантів та 173 магістри педагогічних спеціальностей Житомирського державного університету імені Івана Франка, Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії, Рівненського державного гуманітарного університету та Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка, які здійснюють науково-педагогічну діяльність в межах науково-педагогічних шкіл зазначених закладів вищої освіти.

Досліджуваним категоріям педагогів-дослідників необхідно було оцінити рівень сформованості перерахованих нижче умінь, наявний під час навчання у закладі вищої освіти, порівняно з рівнем, якого вони набули через певний час роботи над науковим дослідженням. Опитувальник наведено у таблиці 1.

Таблиця 1

УМІННЯ	Рівень під час навчання у ЗВО	Наявний рівень
Підбирати психолого-педагогічну літературу відповідно до теми дослідження		
Формулювати мету та завдання дослідницької діяльності на різних етапах експерименту (констатувальному, формуальному, контрольному)		
Обирати методи дослідження		
Знати діагностичні методи з виявлення наявного рівня досліджуваної проблеми та розробляти діагностичні методики (тести, анкети тощо)		
Розробляти програми експерименту (констатувального, формуального, контрольного)		
Комунікувати з об'єктами дослідження		

Оцінювати адекватність змісту цілям дослідницької програми та проводити якісний і кількісний аналіз результатів експерименту		
Представляти науковій спільноті статтю, доклад, тези, презентацію тощо		
Виокремлювати проблему дослідження в реальній ситуації та проєктувати програму її вивчення		

Рівень оволодіння вміннями оцінювався за такою шкалою: 0 – не оволодів; 1 – оволодів на мінімальному рівні; 2 – оволодів на середньому рівні; 3 – маю високий рівень володіння окресленими вміннями

Отримані результати ми ранжували за шістьма рівнями:

A. Знизився рівень володіння вмінням (зниження рівня оволодіння на будь-яку кількість одиниць).

B. Оволодів вмінням середньою мірою (від 0 до 2, від 1 до 2, від 1 до 3, від 2 до 3).

C. Оволодів вмінням значною мірою (від 0 до 3).

D. Володію вмінням на мінімальному рівні (лишився мінімальний рівень оволодіння вмінням від навчання у ЗВО дотепер).

E. Володію вмінням середньою мірою (лишився середній рівень оволодіння вмінням від навчання у ЗВО дотепер).

F. Володію вмінням на високому рівні (досліджуваний вже під час навчання у ЗВО володів високим рівнем того чи іншого вміння).

Зупинимось детальніше на аналізі результативності володіння респондентами дослідницькими вміннями.

1. Уміння підбирати психолого-педагогічну літературу відповідно до теми дослідження. Як видно з рис. 1, рівень уміння підбирати психолого-педагогічну літературу відповідно до теми дослідження під час навчання у ЗВО та на час проведення опитування значно зріс у процесі здійснення педагогами-дослідниками науково-дослідницької діяльності у по-

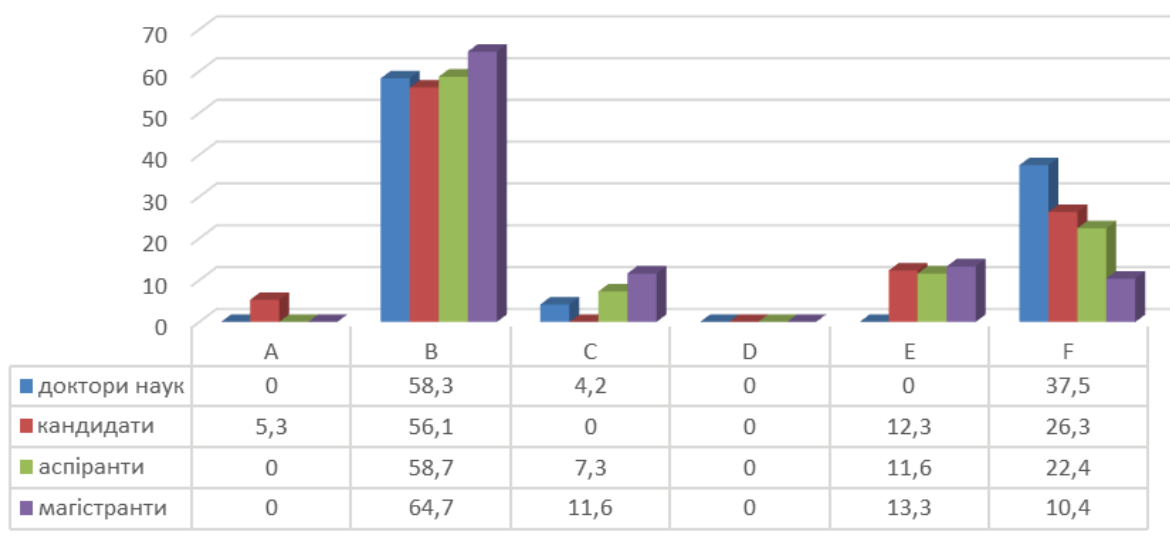

Рис. 1. Результати самооцінки педагогами-дослідниками рівня оволодіння вмінням підбирати психолого-педагогічну літературу відповідно до теми дослідження під час навчання у ЗВО та на час проведення опитування

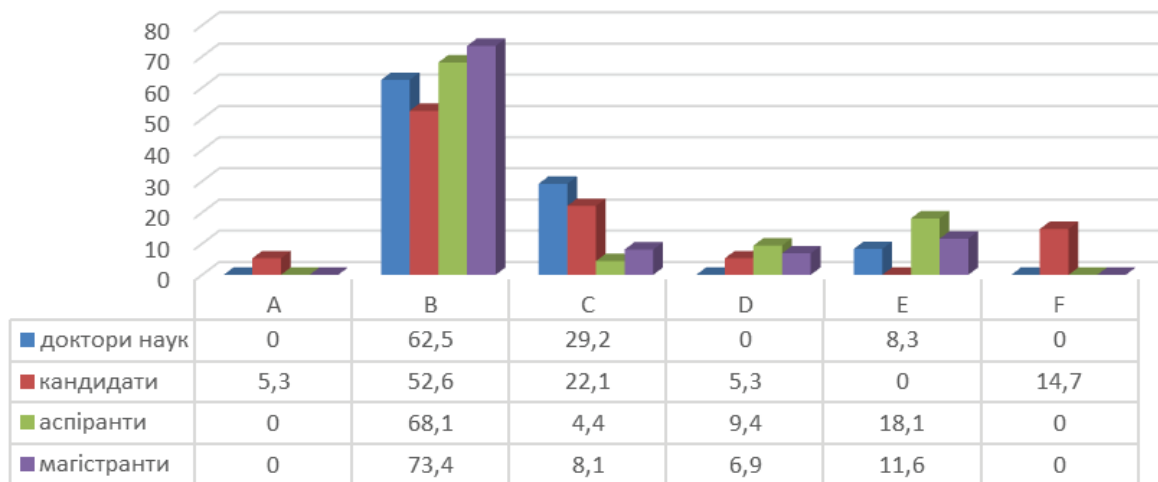

Рис. 2. Результати самооцінки педагогами-дослідниками рівня оволодіння умінням формулювати мету та завдання дослідницької діяльності на різних етапах експерименту (констатувальному, формувальному, контрольному) під час навчання у ЗВО та на час проведення опитування

еднанні з професійною та навчальною. Більше третини докторів, які брали участь в опитуванні, вважають, що вони володіли високим рівнем уміння підбирати психолого-педагогічну літературу відповідно до теми дослідження вже під час здобуття вищої освіти.

Зниження рівня володіння зазначеним умінням опитані кандидати пояснили зростанням масиву джерел, доступному онлайн, тому значна частина часу витрачається на перевірку достовірності цих джерел. Тоді як у недалекому минулому при підборі літератури для здійснення досліджень користувалися переважно джерелами, рекомендованими та затвердженими профільними міністерствами.

2. *Уміння формулювати мету та завдання дослідницької діяльності на різних етапах експерименту (констатувальному, формувальному, контрольному).* Рис. 2 яскраво демонструє зростання уміння формулювати мету та завдання дослідницької діяльності на різних етапах експерименту (констатувальному, формувальному, контрольному) у досліджуваних категорій педагогів-дослідників на середньому рівні. Відбувалося це зростання у процесі здійснення науково-дослідницької діяльності в середовищі науково-педагогічної школи під керівництвом та у безпосередньому спілкуванні з більш досвідченими науковцями.

Зниження рівня кандидати педагогічних наук пояснили перенесенням акценту власної діяльності з суто дослідницької на професійну педагогічну діяльність, яка хоч і передбачає дослідницьку складову, але в межах предмету викладання, без ґрунтового експерименту.

3. *Уміння відбирати методи дослідження.* Зазначимо, що всі категорії досліджуваних володіють умінням відбирати методи дослідження (рис. 3). Різниця між показниками В (вказали більшість аспірантів та магістрантів) та С (вказали більшість докторів та кандидатів) пояснюється різницею у програмах підготовки зазначених категорій науковців.

Останнє десятиліття поглиблюються програми підготовки як бакалаврів, так і аспірантів, посилюється їх дослідницька складова. Це свідчить про те, що мінімальний відсоток випускників закладів вищої освіти не володіють дослідницьким умінням, а набувають його у подальшій науково-дослідницькій діяльності.

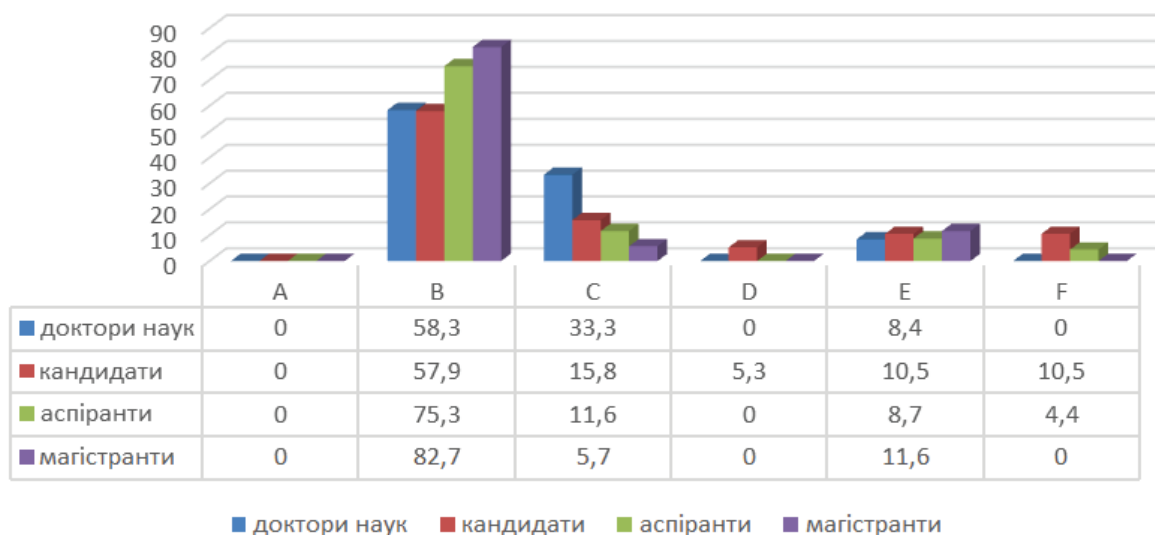

Рис. 3. Результати самооцінки педагогами-дослідниками рівня оволодіння умінням підбирати методи дослідження під час навчання у ЗВО та на час проведення опитування

4. Уміння володіти діагностичними методами з виявлення наявного рівня досліджуваної проблеми та розробляти діагностичні методики (тести, анкети тощо). Складнощі у володінні діагностичними методами з виявлення наявного рівня досліджуваної проблеми та розробленні діагностичних методик (тести, анкети тощо) досліджувані пояснюють розширенням платформ для їх створення, що є значним полегшенням при проведенні досліджень, проте вимагає витрати додаткового часу на вивчення можливостей цих платформ. Загалом педагоги-дослідники достатньою мірою володіють окресленими уміннями (рис. 4), оскільки застосування діагностичних методик є вимогою часу не лише при здійсненні науково-дослідницької діяльності, але і загалом освітньої.

5. Уміння розробляти програми експерименту (констатувального, формувального, контрольного). Як попередньо зазначено, у незначній кількості опитаних науковців виникає

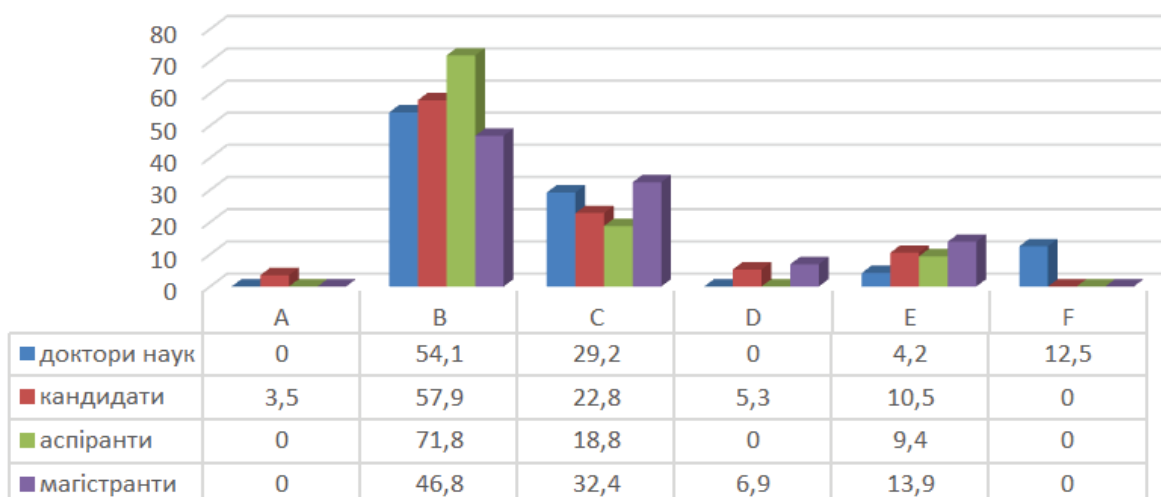

Рис. 4. Результати самооцінки педагогами-дослідниками рівня уміння володіти діагностичними методами з виявлення наявного рівня досліджуваної проблеми та розробляти діагностичні методики (тести, анкети тощо) під час навчання у ЗВО та на час проведення опитування

ли проблеми з формулюванням мети та завдань на різних етапах експериментальної роботи, тоді як умінням розробляти програми експерименту (констатувального, формувального, контрольного) володіють абсолютно всі респонденти. Відрізняються лише рівні оволодіння (рис. 5). Досить високими є показники оволодіння зазначеним умінням аспірантами (тобто по закінченню закладу вищої освіти педагоги-дослідники не володіли умінням правильно розробляти програми різних етапів експерименту, а оволоділи ним у процесі подальшої науково-дослідницької діяльності у середовищі науково-педагогічної школи).

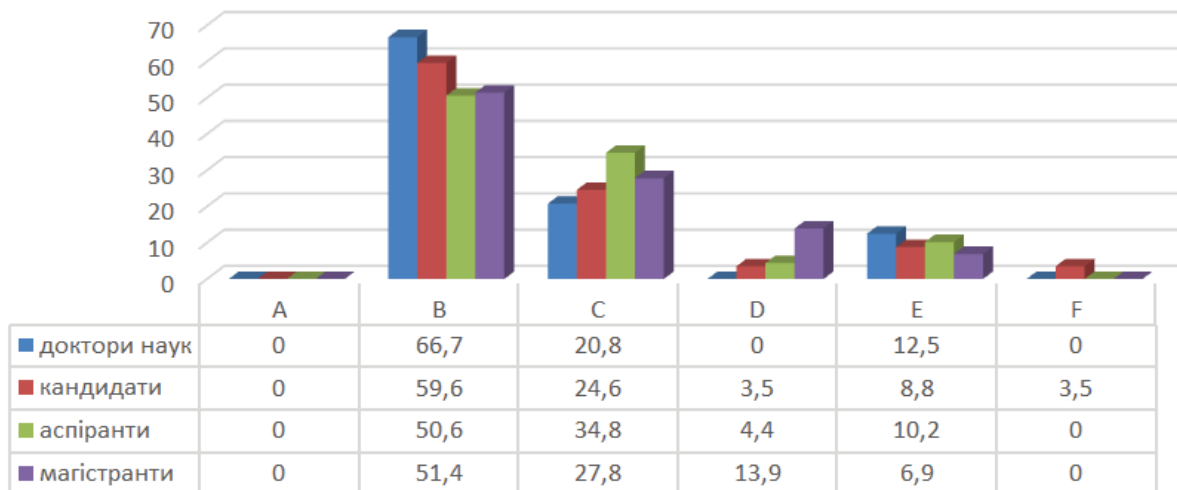

Рис. 5. Результати самооцінки педагогами-дослідниками рівня оволодіння умінням розробляти програми експерименту (констатувального, формувального, контрольного) під час навчання у ЗВО та на час проведення опитування

б. *Уміння комунікувати з об'єктами дослідження.* Один із показників, яким володіють всі категорії досліджуваних педагогів-дослідників середньою мірою та на високому рівні, – це уміння комунікувати з об'єктами дослідження (рис. 6). Значна кількість володіла цим умінням на високому рівні вже під час навчання у закладі вищої освіти.

На сьогодні взаємодія та комунікація є невід'ємними складовими всього освітнього процесу та суспільних взаємин загалом, тому педагог-дослідник в середовищі науково-пе-

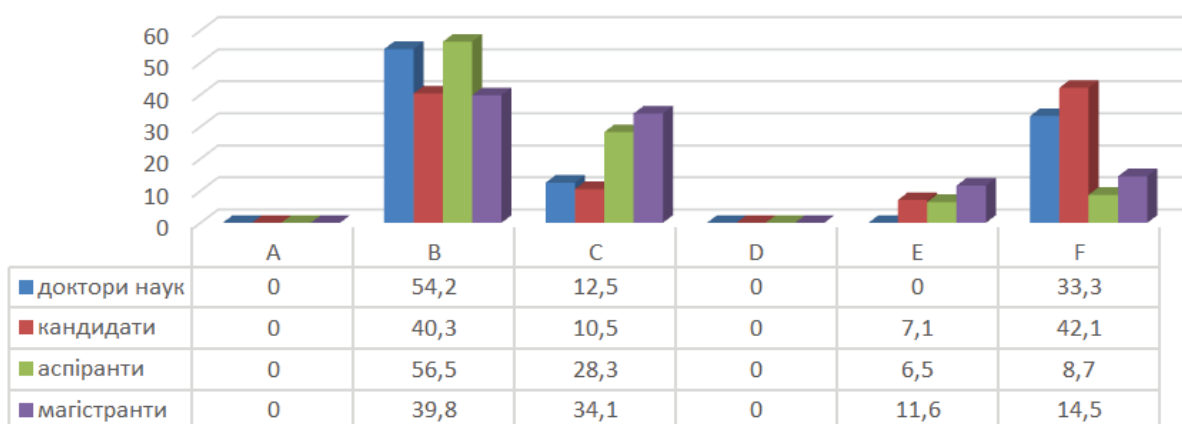

Рис. 6. Результати самооцінки педагогами-дослідниками рівня оволодіння умінням комунікувати з об'єктами дослідження під час навчання у ЗВО та на час проведення опитування

дагогічної школи вдосконалює свої уміння міжособистісного спілкування та наукової комунікації.

7. Уміння оцінювати адекватність змісту цілям дослідницької програми та проводити якісний і кількісний аналізи результатів експерименту. Зазначеними уміннями респонденти оволодівали в переважній більшості у процесі науково-дослідницької діяльності (рис. 7). Пояснюється це теж різницею у програмах підготовки зазначених категорій науковців: більшість докторів й кандидатів педагогічних наук, аспірантів педагогічних спеціальностей, які брали участь у нашому дослідженні, здобували у свій час освітній рівень «спеціаліст», що передбачав виконання дипломного дослідження лише здобувачами вищої освіти, які виконували навчальну програму «з відзнакою». Вдосконалення досліджуваного уміння відбувалося вже у процесі професійної діяльності та розробки наукового дослідження в середовищі науково-педагогічної школи.

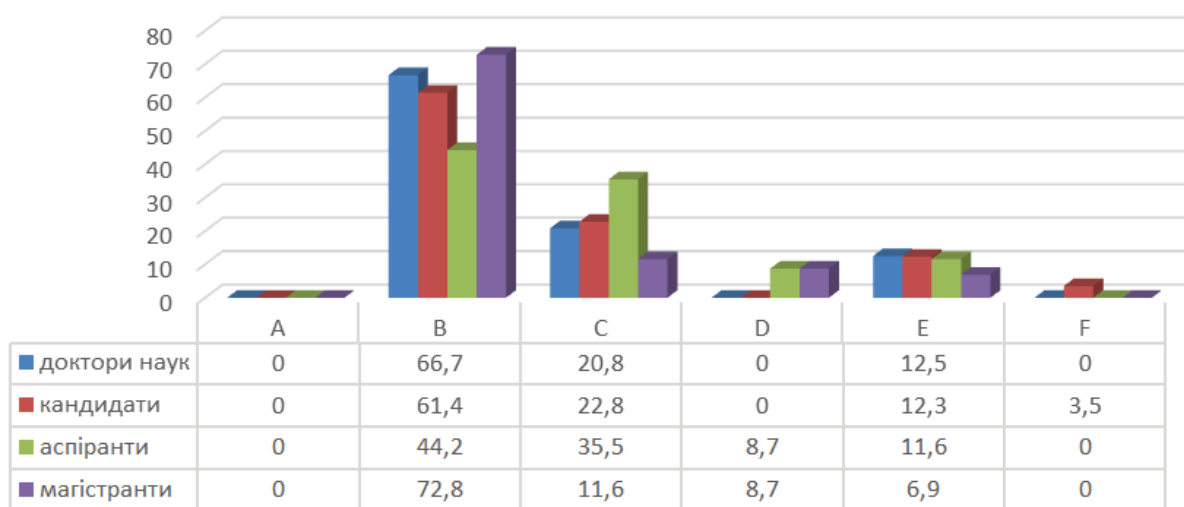

Рис. 7. Результати самооцінки педагогами-дослідниками рівня оволодіння умінням оцінювати адекватність змісту цілям дослідницької програми та проводити якісний і кількісний аналізи результатів експерименту під час навчання у ЗВО та на час проведення опитування

Сучасні освітні програми підготовки магістра містять як обов'язкову складову виконання магістерської кваліфікаційної роботи, що дозволяє розвивати на достатньому рівні уміння оцінювати адекватність змісту цілям дослідницької програми та проводити якісний і кількісний аналізи результатів експерименту вже під час навчання у закладі вищої освіти.

8. Уміння представляти науковій спільноті статтю, доклад, тези, презентацію тощо. Спостерігаємо оволодіння на високому рівні (рис. 8) умінням представляти науковій спільноті результати своїх досліджень у вигляді статей, докладів, тез. Форми та методи діяльності науково-педагогічних шкіл, зокрема проведення конференцій, семінарів, круглих столів, вебінарів, бесід тощо, сприяють удосконаленню цих умінь.

9. Уміння виокремлювати проблему дослідження в реальній ситуації та проектувати програму її вивчення. Показники діаграми (рис. 9) демонструють значний відсоток оволодіння умінням виокремлювати проблему дослідження в реальній ситуації та проектувати програму її вивчення на високому рівні вже у процесі науково-дослідницької діяльності в середовищі науково-педагогічної школи.

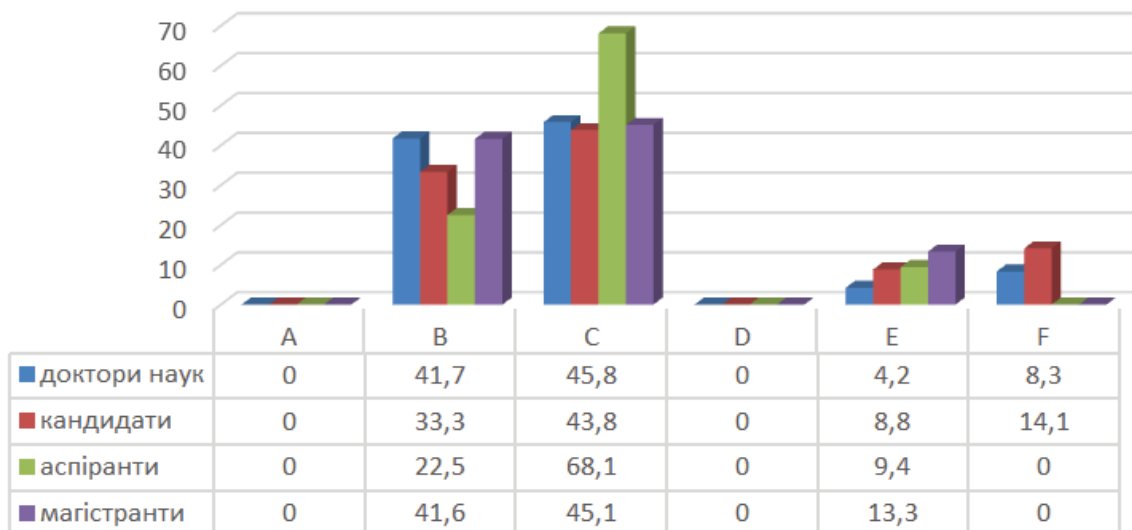

Рис. 8. Результати самооцінки педагогами-дослідниками рівня оволодіння умінням представляти науковій спільноті статтю, доклад, тези, презентацію тощо під час навчання у ЗВО та на час проведення опитування

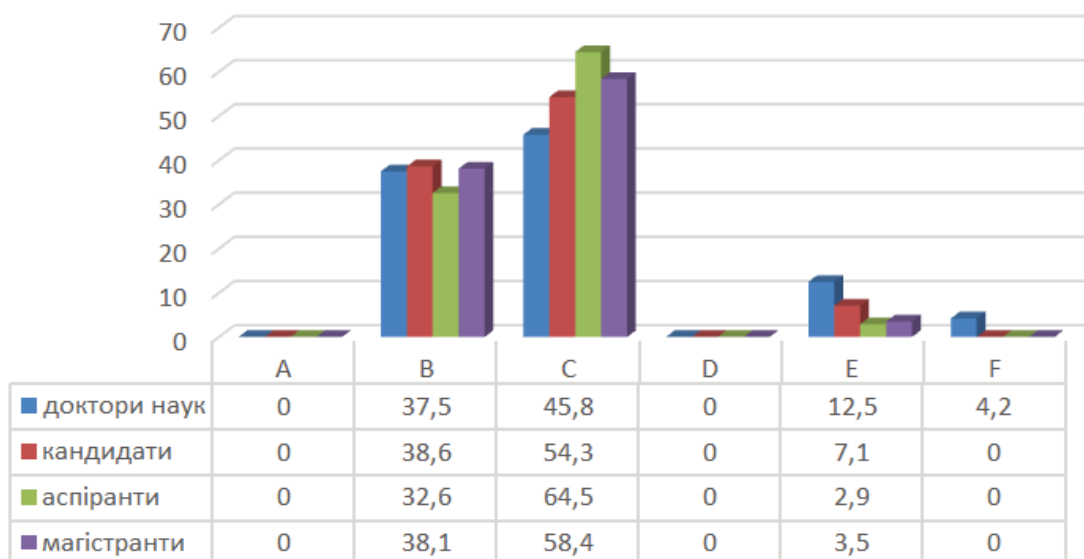

Рис. 9. Результати самооцінки педагогами-дослідниками рівня оволодіння умінням виокремлювати проблему дослідження в реальній ситуації та проєктувати програму її вивчення під час навчання у ЗВО та на час проведення опитування

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Аналіз результатів проведеного опитування дозволяє стверджувати, що науково-дослідницька діяльність, як здійснювана у період навчання у закладі вищої освіти, так і у подальшому, позитивно впливає на формування та розвиток особистості педагога-дослідника, зокрема на розвиток цілої низки дослідницьких умінь.

Позитивним аспектом сьгоднішніх освітніх реформ вважаємо посилення наукової складової магістерських освітніх програм та програм підготовки докторів філософії (PhD), програм навчальних, організаційно-методичних, наукових практик.

Значний вплив на здобуття знань, формування умінь та навичок дослідника, вдосконалення науково-дослідницької компетентності здійснюють науково-педагогічні школи. Дослідження їхніх форм, методів та засобів діяльності у царині професійно-творчого становлення педагога-дослідника вважаємо перспективним напрямом подальших досліджень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аніщенко О.В. Неперервна освіта: потенціал для особистісного і професійного розвитку дорослих. Особистісний і професійний розвиток дорослих: теорія і практика: [монографія] / авт. кол.: О.В. Аніщенко, О.В. Баніт, О.В. Василенко, О.С. Волярська, Н.І. Дорошенко, С.В. Зінченко, Л.Є. Сігаєва; за ред. О.В. Аніщенко. Київ: ІПОД НАПН України, 2016. 354 с.
2. Кліх Л.В. Теоретичні і методичні засади підготовки магістрів аграрного профілю у дослідницькому університеті: дис. ... доктора пед. наук: 13.00.04. Житомир: ЖДУ, 2014. 495 с.
3. Словник базових понять з курсу «Педагогіка»: навч. посібник для студентів вищих навчальних закладів / укл. О.Є. Антонова. Житомир: Вид-во ЖДУ імені Івана Франка, 2011. 104 с.

REFERENCES

1. Anishchenko O.V. Neperervna osvita: potentsial dlya osobystisnoho i profesiynoho rozvytku doroslykh [Continuing education: the potential for personal and professional development of adults]. *Osobystisnyy i profesinyy rozvytok doroslykh: teoriya i praktyka [Personal and professional development of adults: theory and practice]*: monohrafiya / avt. kol.: O.V. Anishchenko, O.V. Banit, O.V. Vasylenko, O.S. Volyars'ka, N.I. Doroshenko, S.V. Zinchenko, L.Ye. Sihayeva; za red. O.V. Anishchenko. Kyiv: IPOOD NAPN Ukrayiny, 2016. 354 s. [in Ukrainian].
2. Klikh L.V. Teoretychni i metodychni zasady pidhotovky mahistriv ahrarnoho profilyu u doslidnyts'komu universyteti [Theoretical and methodical bases of preparation of masters of agrarian profile in research university]. *Doctor's thesis*. Zhytomyr: ZhDU, 2014. 495 s. [in Ukrainian].
3. Slovnyk bazovykh ponyat' z kursu «Pedahohika» [Dictionary of basic concepts from the course «Pedagogy»]: navch. posibnyk dlya studentiv vyshchyykh navchal'nykh zakladiv / ukl. O.Ye. Antonova. Zhytomyr: Vyd-vo ZhDU imeni Ivana Franka, 2011. 104 s. [in Ukrainian].